

GUIA DOCENT DE L'ASSIGNATURA

Titulació		Licentiat in Historia, Archaeologia et Artibus Christianis (120 ECTS) (Equivalent al títol universitari de Màster [BOE 22/04/2015])				
Assignatura		MCCHP01 EL CRISTIANISME TARDOANTIC A LA TARRACONENSE				
Curs	2022-2023	Itinerari/Especialitat	Tots els itineraris	Àrea		C. Comú
Cicle	Segon	Període lectiu		1 Sem	ECTS	10 ECTS
Professor/a	Dr. Albert Viciano (coordinació i qualificació), Dr. Joaquim Blas, Dra. Cristina Godoy, Dra. Julia Beltran, Dr. Mateu Riera, Dra. Isabel Rodà			Llengua		Català

Descripció/Justificació

El curs té com a objectiu una aproximació als orígens i als primers passos (del segle III al VIII) de l'Església al territori de la Hispània Antiga, sobretot a la província romana Tarraconense, Illes Balears i alguns punts de la província Cartaginense propers a la Tarraconense. Durant els segles IV i V, arran del «gir constantinià» (313), es van produir a l'Occident grans transformacions que afectaren tots els nivells de la societat i que suposaren la configuració d'una nova manera de concebre el món. També hi va contribuir l'arribada de pobles germànics que s'instal·laren al territori de l'Imperi romà occidental; en el cas d'Hispània, els primers pobles germànics arribaren l'any 409. El curs està estructurat en tres blocs: història, literatura-teologia i arqueologia.

Requisits i orientacions prèvies

Convé tenir coneixements previs de la història de l'Imperi romà i dels primers regnes germànics a Europa occidental. També convé tenir coneixements generals d'història de l'Església Antiga i de Patrologia.

El curs se centrarà sobretot en la província hispanoromana Tarraconense. Ara bé, cal recordar que, des de l'emperador August fins a Dioclecià, el territori d'aquesta província romana (*Provincia Hispania Citerior*) ocupava gairebé tres quartes parts de la península ibèrica (més les Illes Balears), en la qual península hi havia també altres dues províncies romanes: Bètica i Lusitània. A partir de l'emperador Dioclecià, a la península ibèrica va haver-hi no tres, sinó cinc províncies romanes: Tarraconense, Galícia, Cartaginense, Bètica i Lusitània, i a més les Illes Balears també van ser constituïdes com a província; per tant, el territori de la Tarraconense va minvar en extensió territorial. Això explica que aquest curs estudiï alguns territoris de la Cartaginense (València, Múrcia) i de les Illes Balears que fins a Dioclecià formaven part de la Tarraconense.

Per altra banda, tenint en compte que el Regne visigòtic dels segles VI i VII, encara que mantenia formalment l'estructura administrativa de les cinc províncies romanes més amunt esmentades, es va constituir en un règim d'unitat peninsular amb capital a Toledo (sense oblidar que el territori de la Septimània, és a dir, la part més occidental de la província romana Narbonense del sud de les Gàl·lies també va pertànyer al Regne visigòtic hispànic), resulta impossible explicar la història de l'Església d'aquest període i la seva literatura teològica concentrant-se només en el territori de la província Tarraconense; per això, s'hauran de considerar necessàriament els fets històrics dels segles VI a VIII en la seva totalitat geogràfica, jurídica i institucional. En canvi, els estudis d'arqueologia, com que

metodològicament s'han de concentrar en la descripció de les principals troballes paleocristianes i visigòtiques, sí poden limitar-se a restes arqueològiques d'un territori concret (en aquest cas, de la Tarraconense), tot i fer referència a la resta del territori hispànic, si s'escau.

Objectius

Generals:

- Conèixer el context històric del desenvolupament de l'Església dels segles III a VIII a Hispània.
- Aproximació als principals mètodes d'investigació històrica i arqueològica.
- Importància de la interdisciplinarietat en l'estudi de l'Església tardoantiga.

Específics:

- Adonar-se de la importància que la cristianització de l'Imperi romà i dels primers regnes germànics va establir el fonament de la posterior cultura europea i occidental.
- Adonar-se que aquests segles constitueixen per a Europa el naixement de molts dels futurs Estats europeus. En àmbit eclesiàstic, aquests segles van suposar el distanciament de disciplina i praxis entre l'Església a l'Imperi Bizantí i l'Església romana occidental.
- Estudi i comprensió dels documents històrics de diferent naturalesa: escrits, arqueològics, epigràfics, numismàtics, etc.
- Conèixer els principals jaciments arqueològics del primitiu cristianisme a la Tarraconense.
- Estudi i comprensió de la teologia i espiritualitat dels Pares de l'Església hispànica i de la litúrgia hispànica, la qual perdurarà en les comunitats cristianes durant el període de dominació musulmana i en els territoris dels regnes cristians del nord peninsular fins al segle XI.
- Estudi sistemàtic de les diferents etapes històriques d'aquest període.
- Capacitat d'ubicar la documentació històrica en el període històric corresponent.

Competències

Competències transversals (genèriques):

- Capacitat de sistematitzar i organitzar-se l'estudi de la matèria (periodització de l'estudi, elaboració de les pràctiques plantejades pel professor, etc.).
- Capacitat d'anàlisi i síntesi en l'elaboració dels comentaris de documents.
- Potenciació de l'esperit crític.
- Capacitat de conjugar documentació de naturalesa diversa.

Competències específiques:

- Descriure i justificar les circumstàncies que van caracteritzar la relació entre el poder polític i l'Església durant els segles III a VIII a Hispània: de la persecució a l'Imperi romanocristià i, més tard, al Regne visigòtic.
- Ponderar l'eficàcia evangelitzadora de l'Església i la supressió del paganisme.
- Conèixer el principal conflicte doctrinal dels segles IV i V: el priscil·lianisme.
- Ponderar la importància del monacat en la tasca evangelitzadora.
- Visió dels principals concilis provincials o generals de l'Església hispanoromana i visigòtica.
- Visió de l'organització eclesial de la Hispània hispanoromana visigòtica.
- Valoració de la convivència de la minoria governant germànica, de confessió arriana, amb la població indígena hispanoromana, de confessió nicena, fins a l'any 589.
- Valoració de la producció teològica dels Pares de l'Església. Aportació de la teologia hispànica a la posteritat (el *Filioque* al símbol de la fe, per exemple).
- Descriure la importància del culte martirial a partir dels textos i de les proves arqueològiques.
- Descriure la litúrgia a partir dels textos i de les proves arqueològiques.
- Desenvolupament de l'esperit crític en el tractament que els jueus van rebre en aquest període als territoris hispànics.
- Desenvolupament de l'esperit crític respecte a la valoració del Regne visigòtic per a la comprensió

de l'Espanya actual. Segons l'opinió d'alguns, la Hispània romana i el Regne visigòtic són el fonament històric més antic de l'actual nació espanyola. Segons l'opinió d'altres, tenint en compte que el Regne visigòtic va fracassar estrepitosament a l'any 711 i no va tenir continuïtat, els actuals Estats d'Andorra, Espanya i Portugal no es fonamenten en l'Antiguitat romana ni visigòtica, sinó només en els avatars que els Regnes cristians del nord peninsular van viure durant l'Edat Mitjana (com ara la Marca Hispànica, la Reconquesta, etc.), la qual cosa podria justificar que al segle XXI Catalunya, fonamentant-se –entre altres raons– en les seves arrels medievals, pogués independitzar-se d'Espanya i constituir-se com a nou Estat. Professors i estudiants d'aquesta assignatura hauran de respectar cívicament les diverses opinions que puguin tenir sobre aquesta qüestió d'actualitat candent.

- Conèixer les restes del cristianisme urbà i el desenvolupament de les seus episcopals de la Tarraconense: Tarragona, Girona, Barcelona i València.
- Visió del fenomen funerari cristià i com afecta a les transformacions de la topografia urbana romana.
- Ponderació de l'expansió del cristianisme en el món rural a través de les vil·les romanes i l'aparició de la xarxa diocesana de parròquies.
- Aproximació a la riquesa arqueològica de les Balears cristianes.

Continguts

1. HISTÒRIA DE L'ESGLÉSIA A HISPÀNIA DURANT L'ANTIGUITAT TARDANA

1.1. Presentació general de la història política, social, econòmica i religiosa de l'Antiguitat Tardana

1.1.1. El Baix Imperi Romà

- 1.1.1.1. La reforma político-administrativa de Dioclecià (284-305) i divisió de l'Imperi Romà (395): Imperi d'Occident i Imperi d'Orient o Bizantí.
- 1.1.1.2. Canvis socio-econòmics: ruralització de la societat i creixent importància dels terratinents.
- 1.1.1.3. Política religiosa dels emperadors envers l'Església: la Gran Persecució de Dioclecià (303-305); edicte de tolerància de Galeri (311); la llibertat religiosa de Constantí (edicte de Milà: 313); el cristianisme, religió oficial de l'Imperi a partir de Teodosi I (380).
- 1.1.1.4. Característiques generals de l'«Església imperial» arran del «gir constantinià».

1.1.2. Els regnes germànics

- 1.1.2.1. Arribada dels pobles germànics des de la fi del segle IV i caiguda de l'Imperi Romà d'Occident (476).
- 1.1.2.2. Establiment dels regnes germànics a Europa occidental abans i després del 476 fins al segle VIII: de la *Romania* a la *Gothia*.
- 1.1.2.3. Relacions entre l'oligarquia germànica i la població tardoromana. Relacions entre la monarquia germànica i els bisbes.

1.2. Els tres primers segles de l'Església a Hispània abans de l'edicte de Milà (313)

- 1.2.1. Primeres documentacions literàries de la presència de comunitats cristianes.
- 1.2.2. El martiri de Sant Fructuós (259) i la comunitat cristiana a Tarragona segons la *Passio Fructuosi*.
- 1.2.3. Concili d'Il·líberis al començament del segle IV.
- 1.2.4. La Gran Persecució de Dioclecià (303-305) a Hispània: màrtirs.

1.3. Des de l'any 313 fins l'arribada dels primers pobles germànics a la Península ibèrica (409)

- 1.3.1. Expansió del cristianisme i cristianització de la societat durant el segle IV.
- 1.3.2. Inicis del monacat hispànic.
- 1.3.3. Naixement i condemna del priscil·lianisme.
- 1.3.4. Concili de Saragossa (380) i concili de Toledo I (400).
- 1.3.5. Carta del papa Sirici a Himeri de Tarragona (385).

1.4. Des de l'any 409 fins a la conversió del rei visigòtic Recared al catolicisme (589: III concili de Toledo)

- 1.4.1. Anarquia política a la Hispània del segle V arran l'arribada a la Península dels pobles germànics: vàndals, sueus, alans i visigots.
- 1.4.2. Establiment del Regne visigòtic durant el segle VI.
- 1.4.3. La cristianització de les ciutats i del camp.
- 1.4.4. Lideratge social dels bisbes. Configuració del mapa eclesiàstic hispànic i consolidació de l'autoritat metropolitana en les províncies eclesiàstiques. Epistolari del papa Hilari (461-468) amb els bisbes de la província tarraconense.
- 1.4.5. Concilis.
- 1.4.6. Monestirs i vida monacal i ascètica.
- 1.4.7. El culte martirial.
- 1.4.8. Relacions entre els hispanoromans catòlics i els visigots arrians.
- 1.4.9. La lluita contra la dissidència priscil·lianista.
- 1.4.10. Relacions entre cristians i jueus.

1.5. Domini de l'Imperi Bizantí en el sudest de la Península (552-625)

- 1.5.1. Conseqüències eclesials d'aquesta presència bizantina a la Península.

1.6. Des de l'any 589 fins a la invasió musulmana de la Península ibèrica (711)

- 1.6.1. Desenvolupament i caiguda del Regne visigòtic durant els segles VII i VIII. El "Renaixement isidoríà".
- 1.6.2. La cristianització de les ciutats i del camp.
- 1.6.3. Lideratge social dels bisbes. Novetats en el mapa eclesiàstic hispànic: la primacia de Toledo.
- 1.6.4. Concilis.
- 1.6.5. Monestirs i vida monacal i ascètica.
- 1.6.6. El culte martirial.
- 1.6.7. Relacions entre cristians i jueus.

1.7. El cristianisme a les Illes Balears des dels seus orígens fins a la invasió musulmana de les Illes (903)

- 1.7.1. Període hispanoromà: des dels orígens del cristianisme fins a l'any 455.
- 1.7.2. Període de dominació vàndala: 455-534.
- 1.7.3. Període de dominació bizantina: 534-903. (Cal notar que les Illes Balears mai no van formar part del Regne visigòtic).

2. LITERATURA I TEOLOGIA

2.1. Patrologia hispanoromana del segle IV

- 2.1.1. Els inicis de la llatinitat cristiana a Hispània: Ossi de Còrdova. Sant Gregori d'Il·líberis. Egèria.
- 2.2.2. De l'arrianisme al priscil·lianisme. Teologia hispànica en temps de l'emperador Teodosi: Potami de Lisboa. Priscil·lià i literatura antipriscil·lianista.
- 2.1.2. Cristianisme ortodoxe i formació clàssica: Sant Pacià de Barcelona. Prudenci.

2.2. Literatura cristiana del segle V

- 2.1. La correspondència epistolar de Consenci amb Sant Agustí (414/420). La *Carta encíclica* de Sever de Menorca (418). Orosi. Hidaci.
- 2.2. Decadència literària.

2.3. Patrologia hispano-visigòtica dels segles VI i VII

- 2.3.1. Renovació de la literatura en la primera meitat del segle VI. Sant Just d'Urgell.
- 2.3.2. Esplendor de la literatura en la segona meitat del segle VI: Sant Martí de Braga. Eutropi de València. Licinià de Cartagena. Joan de Girona (també conegut com a Joan de Bíclar). Sant Leandre

de Sevilla.

2.3.3. «Renaixement isidorià» en la primera meitat del segle VII: Sant Isidor de Sevilla.

2.3.4. Relativa concentració a Toledo en la segona meitat del segle VII: Sant Brauli de Saragossa. Sant Eugeni de Toledo. Sant Julià de Toledo. Sant Ildefons de Toledo. Sant Valeri del Bierzo.

2.4. Temes teològics

2.4.1. El debat teològic amb el priscil·lianisme.

2.4.2. La doctrina trinitària i el *Filioque*.

2.4.3. L'espiritualitat monacal.

2.4.4. La doctrina i la praxi sacramentals. Litúrgia hispano-visigòtica: *Oracional visigòtic*, també anomenat *Oracional de Verona* o *Oracional de Tarragona*.

3. ARQUEOLOGIA I ARTS

3.1. L'arqueologia dels centres de culte martirial

3.1.1. El cas de Tarragona, el complex del riu Francolí i l'església de l'Amfiteatre.

3.1.2. Girona i els indicis del *martyrium* de Sant Fèlix.

3.1.3. Les incògnites dels centres de culte martirial a Barcelona.

3.1.4. València i el culte de sant Vicent.

3.2. L'arqueologia funerària

3.2.1. Les necròpolis extramurs de les ciutats. L'atracció de la tomba dels màrtirs: la *tumulatio ad sanctos* o *ad martyres*. Els enterraments dins de les basíliques. L'anomenada «presó de Sant Vicent» i els enterraments episcopals de València.

3.2.2. Tipus de tombes: sarcòfags, de tègules, de caixes de pedra, d'àmfores, de *signinum*. Senyalització de les sepultures: signes, símbols, laudes de mosaic.

3.2.3. Epigrafia funerària cristiana.

3.2.4. Sarcòfags romans de Sant Feliu de Girona. Els sarcòfags de Tarragona.

3.3. La transformació de les ciutats romanes per l'impacte del cristianisme

3.3.1. Empúries, Girona, Ègara (Terrassa), Barcelona, Tarragona, València, Ilici (L'Alcúdia, Elx) i Cartagena. El cas d'Edeta (Llíria, València).

3.3.2. Els grups episcopals i la seva ubicació en la xarxa urbana. Els baptisteris episcopals.

3.4. Testimonis arqueològics de la cristianització del camp a la Tarraconense i la Cartaginense

3.4.1. Les vil·les romanes cristianitzades: el cas de *Villa Fortunatus* (Fraga, Osca), el de Centelles (Constantí, Tarragona) i el de Calp (Alacant).

3.4.2. La construcció d'oratoris privats pels rics terratinents i la presència de baptisteris. La basílica d'Algezars (Múrcia).

3.4.3. Orígens de la xarxa diocesana de parròquies.

3.4.4. Poblats i assentaments tardoromans: el cas d'El Bovalar (Seròs, Lleida).

3.4.5. Indicis de l'arqueologia monacal a la Tarraconense i la Cartaginense, com el cas de la Punta de L'Illa (Cullera, València).

3.5. Arqueologia cristiana de les Illes Balears

3.5.1. Les ciutats i l'impacte del cristianisme.

3.5.2. Les basíliques cristianes de Mallorca: Son Peretó, Sa Carrotja, Cas Frares i Son Fadrinet.

3.5.3. Les basíliques de Menorca: Es Cap des Port, Illa del Rei, Son Bou, Es Fornàs de Torelló.

3.5.4. Els mosaics d'època vàndala i bizantina.

3.5.5. Eremitisme i cenobitisme monàstic de l'illa de Cabrera.

3.6. La cultura material cristiana

3.6.1. La ceràmica com a fòssil director. Les ceràmiques sigil·lades o de luxe: principals centres productors. La ceràmica comuna. Les àmfores. Els gerros litúrgics.

3.6.2. La moneda com a element de datació en els contextos arqueològics. Propaganda política i religiosa en la moneda tardoromana i visigòtica.

3.6.3. L'epigrafia no funerària.

Metodologia d'ensenyament-aprenentatge

- En cada bloc temàtic s'exposaran les línies generals del període que l'alumne haurà de completar amb les lectures i anàlisis documentals.
- Es proposaran lectures específiques dels aspectes més rellevants.
- S'il·lustrarà amb imatges la investigació arqueològica d'aquest període.

Avaluació

Criteris d'avaluació:

- Comprovació dels objectius i estratègies assolides a través de la tutoria personalitzada i l'examen.
- Valoració de la participació a classe i a les activitats proposades.
- Es valorarà la redacció i pulcritud en els treballs escrits i altres activitats.
- Eventualment, es valorarà l'assistència a seminaris, simposis, conferències o activitats complementàries relacionades amb l'assignatura.

Tècniques d'avaluació:

- Les competències genèriques s'avaluaran en la tutoria personalitzada i la participació a classe.
- Les competències específiques s'avaluaran per un treball final que l'alumne haurà de triar entre els tres blocs de l'assignatura. L'alumne elegirà no només el tema del treball, sinó també el professor que el dirigirà. Aquest professor qualificarà el treball i en farà saber al coordinador de l'assignatura la qualificació. El coordinador, després de rebre aquesta informació procedent de tots els professors que hagin dirigit un treball final, s'encarregarà d'omplir i signar l'acta de l'assignatura. El calendari d'elaboració del treball serà el següent:
 - L'alumne ha d'elegir tema i professor-director abans de l'1 de novembre de 2019 i li ho ha de comunicar al coordinador.
 - L'alumne ha d'elaborar, d'acord amb el seu professor-director, un esquema detallat del treball i presentar-lo al seu director abans de les vacances de Nadal.
 - L'alumne ha de lliurar el treball, ja acabat, al seu professor-director durant el període d'exàmens de gener de 2020 previst en el calendari acadèmic.

Bibliografia bàsica (per ordre cronològic)

- P. PALOL SALELLAS, *Arqueología cristiana de la España romana*, Madrid 1967.
- J. VIVES, *Inscripciones cristianas de la España romana y visigoda*, Barcelona 1969.
- L. A. GARCÍA MORENO, *Prosopografía del reino visigótico de Toledo*, Salamanca 1974.
- R. GARCÍA VILLOSLADA – M. SOTOMAYOR Y MURO – T. GONZÁLEZ GARCÍA – PABLO LÓPEZ DE OSABA, *Historia de la Iglesia en España I: la Iglesia en la España romana i visigoda (siglos I-VIII)*, Madrid 1979.
- P. TESTINI, *Archeologia cristiana*, Roma 1980.
- A. DI BERARDINO (ed.), *Patrología III. La edad de oro de la literatura patristica latina*, Madrid 1981, 672-687 (l'autor de aquestes pàgines és A. HAMMAN).
- D. MELQUÍADES ANDRÉS (dir.), *Historia de la Teología Española I: desde sus orígenes hasta fines del siglo XVI*, Madrid 1983 (pàgines 21-356, escrites per S. FERNÁNDEZ ARDANAZ).
- G. MARTÍNEZ DÍEZ – F. RODRÍGUEZ (eds.), *Concilios galos. Concilios hispanos*, Madrid 1984.
- M. SIMONETTI, *La produzione letteraria latina fra romani e barbari (sec. V-VIII)*, Roma 1986.
- J. ORLANDIS – D. RAMOS-LISSÓN, *Historia de los concilios de la España romana y visigótica*, Pamplona 1986.
- J. ORLANDIS, *Historia del reino visigodo español*, Madrid 1988.

- E. A. THOMPSON, *Los godos en España*, Madrid 1990 (original anglès 1969).
- AA. VV., *Concilio III de Toledo. XIV centenario, 589-1989*, Toledo 1991.
- J. AMENGUAL I BATLE, *Els orígens del cristianisme a les Balears*, 2 vols., Mallorca 1991-1992.
- A. PLADEVALL – J. FÀBREGAS – J. AMENGUAL, *Escrits de bisbes catalans del primer mil·leni*, (Clàssics del Cristianisme 27), Barcelona 1992.
- J. M. MARQUÈS, *Concilis Provincials Tarraconenses*, (Clàssics del Cristianisme 50 bis), Barcelona 1994.
- C. GODOY FERNÁNDEZ, *Arqueología y liturgia. Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII)*, Barcelona 1995.
- D. BERTRAND – J. BUSQUETS (dirs.), *Pacien de Barcelone et l'Hispanie au IVe siècle*, Paris 1996.
- U. DOMÍNGUEZ DEL VAL, *Estudios sobre literatura hispano-cristiana*, 4 vols., Madrid 1998.
- P. CASTILLO MALDONADO, *Los mártires hispanos y su culto en la Hispania de la Antigüedad*, Granada 1999.
- A. DI BERARDINO (ed.), *Patrología IV. Del Concilio de Calcedonia (451) a Beda. Los Padres latinos*, Madrid 2000, 71-145 (l'autor d'aquestes pàgines és M. C. DÍAZ Y DÍAZ).
- A. RIBERA I LACOMBA (coord.), *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, Valencia 2000.
- J. SANTOS – R. TEJA (eds.), *El cristianismo. Aspectos históricos de su origen y difusión en Hispania. Actas del symposium de Vitoria-Gasteiz (25-27 de noviembre de 1997)*, Vitoria 2001.
- J. ANDRÉS-GALLEGO (ed.), *La historia de la Iglesia en España y el mundo antiguo*, Murcia 2001, 23-120.
- M. V. ESCRIBANO PAÑO, *La Antigüedad Tardía en Aragón (284-714)*, Zaragoza 2001.
- A. GÓMEZ VILLA, *Presencia arqueológica del cristianismo en Murcia*, Murcia 2002.
- J. FONTAINE, *Isidoro de Sevilla. Génesis y originalidad de la cultura hispánica en tiempos de los visigodos*, Madrid 2002.
- H. BONET – R. ALBIACH – M. GOZALBES (coords.), *Romanos y visigodos en tierras valencianas*, Valencia 2003.
- P. UBRIC RABANEDA, *La Iglesia en la Hispania del siglo V*, Universidad de Granada 2004.
- N. CHRISTIE, *Landscape of Change. Rural Evolutions in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Aldershot: Ashgate Publishing 2004.
- A. CHAVARRÍA, *El final de las villae en Hispania (siglos IV al VIII dC)*, (Bibliothèque de l'Antiquité Tardive 7), Turnholt: Brepols 2007.
- J. VIZCAÍNO SÁNCHEZ, *La presencia bizantina en Hispania (siglos VI-VII). La documentación arqueológica*, Murcia 2009.
- J. M. GAVALDÀ RIBOT, A. MUÑOZ MELGAR, A. PUIG I TÀRRECH (eds.), *Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII)*, Tarragona 2010.
- M. PÉREZ MARTÍNEZ, *Tarraco en la Antigüedad Tardía. Cristianización y organización eclesiástica*, Tarragona 2012.
- J. BELTRÁN DE HEREDIA, «Barcelona de colònia romana a seu règim visigoda, medina islàmica i ciutat comtal: una urbs en transformació», *Quaderns d'Arqueologia i Història de la Ciutat de Barcelona (Quarhis 09)* (2013) 16-118.
- A. PUIG I TÀRRECH – J. M. G. BARCLAY – J. FREY (eds.), *The Last Years of Paul. Essays from the Tarragona Conference, June 2013*, Tubinga 2015.
- V. REVILLA – J. SANTACANA, *Catalunya romana*, Barcelona 2015, pp. 261-412.
- A. CHAVARRÍA ARNAU, *A la sombra de un Imperio. Iglesias, obispos y reyes en la Hispania tardoantigua*, Bari 2018.
- M. RIERA, *El monacat de la Mediterrània occidental. El monestir de Cabrera (Balears, segles V-VIII)*, Barcelona 2018.
- J. BELTRÁN DE HEREDIA, *La Barcelona visigoda: un puente entre dos mundos*, Barcelona 2019.